

VYSVĚTLIVKY.

Jména osob. Jména tří pastýřů jsou z klassického starověku. Jako se římsí básníci hlásili k svým řeckým vzorům řeckými jmény svých pastýřů, tak se jimi k obojím hlásili jejich napodobitelé z doby renaissanční. Více o tom a o počtu pastýřů viz zde na str. 25 a n.

Ve v. 188 přivolává Corydon k andělskému zjevení ještě Bártu a Matěje; o tom viz více zde na str. 27 a 206 a n. Náš skladatel se tu jako při počtu pastýřů drží tradice.

O třech králích a jejich průvodu viz zde str. 27–28 a 206 a 207.

Scény (srov. obsah hry, zde na str. 5–7):

I. verš	1 – 187	a) 1 – 122	} Pastýři Corydon, Tityrus, Pin-
darus (poblíž Betlema).
		b) 123 – 186	
II. „	187 – 201	Pastýři, andělský kůr, jeden anděl (tamtéž).	
III. „	202 – 216	Pastýři (od v. 210 v pozadí „jesličky“).	
IV. „	217 – 250	Pastýři (u „jesliček“).	
V. „	251 – 254	Pastýři (ustupující stranou), králové Kašpar, Melichar, Baltazar (přicházející).	
VI. „	255 – 268	Králové (u „jesliček“), pastýři (stranou).	
VII. „	269 – 277	Pastýři (z ústraní), králové (v tichém klanění u „jesliček“).	
VIII. „	278 – 422	Pastýři, králové (před „jesličkami“).	
IX. „	423 – 436	Pastýři, králové, anděl (před „jesličkami“).	
X. „	437 – 442	Pastýři, králové (u „jesliček“).	
Petio	443 – 450	} Jeden z herců.	
Gratiarum			
actio	451 – 456		

K jednotlivostem.

K v. 1–187. K rozdělení scény srov. Úvod str. 28. Ke spojení obou částí jejich str. 39–40.

1 – 122. smysl allegorie viz na str. 30, výklad literárně historický o ní na str. 28 – 39, o motivu „nářku“ 37 – 38.

1 – 10. o formě Corydonova „nářku“ viz str. 38 p. 2 a 76 p. 1.

7 – 8. Verše i s rýmovou dvojicí opřené patrně o tradiční, lidový fond písňový. Srovnej verše

ouvej, moje potěšení!
včera bylo, dnes už není!

z písně „Měla jsem chlapce, nemám nic“ (z Erbenovy sbírky, 4170 atd.).

9 – 10. Srovnej podobné lyrické závěry obou dalších Corydonových nářků, 41 – 42 a 63 – 64. Verši těmi vyjadřujícími stesk „dobrého pastýře“ nad utrpením bezbranného stáda se předobrazí lítost Hospodinova nad lidstvem pro prvotní hřích upadlým v moc ďábla a opakování jich je proto i pro lyrický účinek účelné ve hře o narození Spasitele.

11. a 65. „Corydon“, 5. pád; ve v. 43 však: „Corydone“.

15. „chotě“ = choť.

20. „fresuješ“ (z německého „fressen“ = žrát) = (své srdce) zžráš, trápíš.

30. „vlci . . se podkopají“ = podhrabou pod oplocením místa, kde ovce stojí, nebo pod stěnou ovčínu.

36. „řád“, ironicky = rozvrat, neblahý zmatek.

41 – 42. = 63 – 64; srov. poznámku k v. 9 – 10.

43 – 47. Srov. str. 70 o tomto obrazu.

45. „horlivě“ = horoucně, hořce, mocně.

51. „Drábál“; o slovu tom a jeho symbolickém významu viz zde str. 29 a n.

55. „Nedávno, jak duši pustil“ = Není tomu dávno, co...

74. „englitckého“ = anglického. Na místě tomto kulturně historicky zajímavém běží snad o skotského chrta (s nímž je totožný ruský barzoi). Tomu pro podobnost hlavy protažené v dlouhý, úzký čumák s hlavou delfína se dobře hodí jméno Delfín. Ale slovo „Delphinus“, franc. „dauphin“, znamená též kralevice. O smysle tohoto místa viz zde str. 30.

Hříčky slovní jsou obecným prostředkem komiky, satiry a slohu usilujícího o duchaplnost. Jsou hojné v žakovských parodiích textů církevních, právních a školských, vyskytují se ve

hrách školních neb jevících zásahy živlu žakovského a stávají se asi od XVI. stol. zrovna módou. Tam, kde běží o účinek komický, nejčastěji to bývá záměna slov podobně znících. Verše: „mám psáno v starém záchodě“ z žakovského proslovu ke hře na květnou neděli, parodujícího velkonoční kázání, mezi jiným s citováním Starého Zákona, bylo již výše vzpomenuto (str. 15 p. 7). V druhém proslovu k téže hře (J. Máchal, Stč. skladby dram. 134) je zase: „píše nám svatá čepicě, karkulina mátě“ (parodie výrazu: „svatá stolice, katolická máti“, „cathedra sancti Petri“, „catholica mater“ ecclesia). V třetím z „Dialogi variarum personarum“ (srov. o nich str. 11 p. 1) léčí doktor hlupáčka jménem Cocles (Jednooký). Uřízne mu nos, „by mohl flus vyjítí ven, který mu vězí pod okem“, a namluví mu, aby si lehl, jako by byl mrtev, protože už za ním stojí Smrt a chce mu „strhnouti krk“ (zlámati vaz). Tu v dialogu obou (ČL. XVIII. 324) je hříčka slovní:

Doktor: Ať tě položím v rubáši,
polož se na zem, Jidáši!

Cocles: Jidám, jed bych, ale nesmím,
když jsem, jak pravíš, umrlým.

Atd. Hra dvojvýznamností téhož slova, jaká podle mého výkladu je v naší hře při slově Delfin, je vůbec vzácnější (to shledává B. Ryba v uv. rozpravě, ČMM. L 498 a n., při jesuitském latinském básníku hlavně dramatickém K. Kolčavovi 1656–1717, který po způsobu barokních spisovatelů takovýchto rozmanitých ozdob slohových užívá velmi hojně a u něhož přes to „slovní hříčky vnitřní, obsahové, v nichž má hlavní úlohu význam slova, jsou velmi řídké“). Tento rys dobový, arci v míře umělecké, najde se i u Komenského.

76. „jako bych mu dal jen slívu“: patrně příslovečný výraz pro pouhou malou pochoutku a ne něco, čeho se může do syta najísti. Zcela jiný vývoj významový je v úsloví „mluviváš co náká slíva“ [=hloupě] u Kozmanecia, Český lid VII. 431.

78. „šoust“ = citoslovce napodobící zvuk, s nímž zde pes vzácnou sobě pochoutku prý polkne; rýmová dvojice „oust“ || „šoust“ je ze staročeského přísloví, srov. str. 10.

79–82. Vtip, jaké bývají ve skladbách žakovského původu.

Ve zlomku staročeské velikonoční hry z 1. polovice XIV. století, obecně zvaném Mastičkář Musejní, žid pochvaluje umrlého syna Izáka přinášeje jej mastičkáři, aby ho vzkřísil:

Pohynulo nebožátko!

Předivné bieše [= byl] dětátko:

... biely chléb jedieše [= jídal pšeničný chléb]

a o ržném nerodieše [= o žitný, černý, nestál];

a když na kampna vsedieše [= kdykoli si sedl na kamna],

tehdy vidieše [= viděl],

co se prostřed jistby dějieše [= dalo];

také dobrú vášniu jmějieše [= měl dobrou vlastnost]:

když pivo uzrieše [= kdykoliv uzřel],

na vodu oka neprodrieše [= oka neprodřel, nepodíval se].

Atd. Srov. i zde str. 10 a n. se dvěma doklady, v nichž je zajíc symbolem bázlivosti (ne jako na našem místě: rychlosti), 15 p. 7, 80 a n.

89–92. Nebožtík otec („mé manželky tchán“) mi v závěti odkázal („dal kšaftem zapsati“ toho psa („jej“), kterého sám odchoval. Stavba věty podle vzoru latinského. Čtení Levého: „který ho“ místo rukopisného „ktereho“ je zbytečnou opravou. Pěkný příklad takového opisu pojmu, který má úkol komického prostředku, je v druhé masopustní hře ze tří „Dialogi variarum personarum“. Blázen tu (ČL. XVIII. 318) maluje selskému synku, který si chce omrzely stav svůj polepšiti vojančinou, takto konečný její cíl, šibenici:

Na zámku, kterýž má čtyry věže,

hádej, jaký budeš mít pokoje.

Potom pak z toho hrdinství

uvázán budeš v království.

Pod sebou podané budeš míti,

vítr libý bude na tě váti [spr. asi: víti],

ptactvo k tobě samo lítat bude,

divnou notou nad tebou spívajícíe,

k tomu řetězem darován budeš,

ktorej kováři z konopí kovají, to věž.

Zvláště komické při tom je, že ten selský synek, Zoufalec, jak se zdá, tomu opisu nerozumí.

95. „se zakazují“ = se zavazují, slibují; jiný doklad viz na str. 115.

101–112.: K výkladu místních narážek srov. str. 80–82.

103. Srbce a Pešice (nyní úředně Pěšice, původně Pušice), vsi na severovýchod od Luže, na jihovýchod od Chroustovic na Vysokomýtsku.

108. „dříví“ = stromoví (dřevo staročesky = strom).

109. Popovice (tento tvar jména doložen k r. 1623 u Aug. Sedláčka, Hrady, zámky u tvrze království českého I. 101), nyní a častěji už i dříve Popovec, a Mentoury (původně Mentúře, nyní úředně Mentour), vsi na východ od Chroustovic, přifařené k Jenišovicům. Všecky tu a ve v. 103 jmenované vsi i s jiným ještě zbožím náležely v 1. polovině XVII. století ke košumberskému panství Slavatů z Chlumu a „Košumberka. Po smrti jediné dcery posledního z nich, Jindřicha Viléma, zdělila celé panství košumberské vdova jeho Marie Maximiliana Eva Terezie, roz. hraběnka ze Žďáru, která se po druhé vdala za Fr. Kryštofa svob. pána Hyserle z Chodův, cí. nejvyššího komorníka nad stříbry. Ta, již jako vdova po druhé, částí košumberského panství (v níž od r. 1684 byla i ves Srbce) založila r. 1678 jesuitskou residenci při poutnickém chrámu na Chlumku u Luže, část pak (s ostatními třemi vesmi a jiným ještě zbožím) odkázala r. 1690 vnukům a vnučkám svým z druhého manželství. Tato část byla přikoupena r. 1694 k Chroustovicům. R. 1827 se obě dostaly do rukou litomyšlských Thurn-Taxisů. Mentoury a Popovec náležely odevždy k faře jenišovické, Srbce k Voleticům, filiálce lužské; k Voleticům koncem XVII. stol. náležely i Pešice, které byly později přefařeny k Jenišovicům; faru jenišovickou od r. 1623 (kdy máme o tom první zprávu) až do r. 1782 spravoval farář lužský; voletický kostel je dosud filiální (k Luži patřící). Nad farami lužskou (i s její filiálkou voletickou) a jenišovickou patronátní právo měli od r. 1683 jesuité z košumberské residence na Chlumku. Far tenkrát bylo mnoho neobsazeno. K chroustovické na př. náležely i kostely v Radhošti a Uhersku.

110. „nebude smit lesní kocour“ = nebude směti, neodvází se divoká kočka.

113–114: k rýmové dvojici srov. str. 114.

116–117. „Aby ti Bůh za to zdařil tvých ovčiček....“ = Kéž by ti B. dopřál zdaru při ovcích....!

119–120. podle Kadlinského, srov. zde str. 72 a n.; viz i str. 117–118. – „Čisti“ = napočítávati.

123–186: o vergiliovském rázu hudeckého zápasu zde připravovaného a o spojení této druhé části I. scény s prvou viz str. 39–42.

128. „štejmovati“ (z německého „stimmen“) = laditi.

129. „předek“ = přednost (t. j. začni dříve); srov. u Kadlinského ve „Zdoroslavíčku“ ²151 slova pastýře, který se pustil v podobný zápas: „já však svými housličkami ještě ti předku nedám“.

130. „znaučil“, výraz pro dokonanost děje slovesa „naučiti“, které bývalo také nedokonavé. „Dědek“ = děd, bez příhanného smyslu.

131. „Po starších!“ příslovečně = starším náleží přednost podle „práva“ (t. j. společenských pravidel). Tento ohled k stáří je však ohlasem Vergiliovy eklogy V, 4 (oba pastýřští pěvci v této ekloze se po svých písních – o smrti a zbožnění Venušina miláčka, pastýře Dafnise – přátelsky podarují). Totéž úsloví je u Jana Ign. Libertina v „Mravném a správném jednání....“ 1715, viz zde str. 135 a n.

134. „všaks jako Nabochodonor“, verš pro rým a zároveň pro komický účinek dlouhého a cizího jména; hlubšího nějakého vztahu k osobnosti velikého babylonského krále Nebukadnezara II., v bibli jmenovaného Nabuchodonosor, tu není. – Mezi v. 134 a 135 hraje Pindarus na housle.

136. „až se mně můj klobouk klípí“ = až se mi schlipuje klobouk, aby mi sám od sebe chránil uši od škřípotu houslí; žertovný výraz pro míru nepřijemnosti, zcela lidový svým nadšazováním (jako: lidí tolik, že by ani jablko nepropadlo, že by mohl jablkem po hlavách kouleti; zpívala, až se hory zelenaly a pod.). – O poměru v. 135–136 k Vergiliově ekloze V. 45–47 viz zde str. 39–40.

138. „státi“ = býti v sázce.

141–144. „Snáze“ = snáze, spíše. Přirovnání toho druhu, vzatá z oblasti věcí nemožných a neuskutečnitelných, jsou známa

ze starověkých vzorů, ale byla již i v starším českém písemnictví. Podobné přirovnání je ve v. 276–277. O těchto přirovnáních srov. zde str. 69 a n. O poměru v. 141–144 k Vergiliově ekloze V. 16–18 srov. zde str. 40.

147. „jemnou“ = chápavou, dovednou.

150, 161. „jebáka“ = samce k samčímu úkolu dobře způsobilého.

153. „na něj s žilou zařehci“ = žilou (silným bičem-z řemení) zapráskám; 7. pád s předložkou *s*, obvyklý to v lidové řeči výraz pro nástroj nebo prostředek, jímž se něco dělá, je též ve v. 155, 172.

155. „s holí“ = holí, srov. pozn. k 153.

156. „po voli“ = po vůli; srov. zde str. 76 a p. 2.

164. „v základ saditi“ = dáti v sázku; „základ“ = věc do sázky při sporu daná.

165. „tvaroženice“, patrně nějaký (ovčí?) sýr. Pod lomenicí visela, aby vyschla. – 167. „babka“ = babička, bez příhanného smyslu.

172. „s zázvorem“ = zázvorem, srov. pozn. k 153.

174. „posadím do základu“ = dám v sázku; srov. poznámku k v. 164.

177. „s šalvějí“ (spisovně), nyní neobvyklou přísadou při děláni syrečků.

178. „mastny“: z „dobrého“ (nesebraného) mléka nebo dokonce ze smetany. – O shodě v. 177–178 a v. 227–228 (chvály homolek Corydonových) se dvěma místy Kozmaneciova „*Intermedia* o jednom sedláku hloupým“ viz zde str. 71.

179–184. „parmazán“ je sýr z italské Parmy, dlouho „dozrávající“ a pak po léta se držíci; zde patrně nějaká napodobenina, která se neroztéká jako přestárlý naložený tvaroh neb homolky (takže se netopí v „láku“, tekutině z ní vyšlé, a chleba nepromáčí, „nekalí“), je soudržná a při tom měkká (takže se lehce krájí a s chleba neteče); „v pucláku“ = ve dvouuché, proti hrnci nižší hliněné nádobě. 184. „chleba“ = chléb. Stáříím pozoruhodný doklad pro nominativní platnost tvaru tvaroslovně genitivního.

187. „*Gloria in excelsis Deo – et in terra pax hominibus bonae voluntatis*“ (= „Sláva na výsostech Bohu a na zemi pokoj lidem dobré vůle“, podle překladu svatováclavské bible z r. 1677),

jásavá slova andělů, zakončující poselství jednoho z nich o narození Páně, přinesené pastýřům, z Lukáše 2, 14, zde nepochybně – jako i v jiných vánočních hrách – zpívaná. Latinské zpěvy se z bohoslužebných (původně čistě latinských) obřadů udržely až do her zcela lidových, které z nich vznikly; byly arci časem překládány, ale překlad zprvu byl jen recitován, ne zpíván. Rovněž tak provozací a scénické poznámky, jako hned následující „Quo finito = Potom. – O inscenování tohoto místa viz str. 203 a n.

188. O tom, zda vystoupili přivolávaní zde (pastýři) Bárta a Matěj či byl-li dále, jak bývává, puštěn se zřetele podružný motiv, když dohrál svou úlohu (zde: domalovati radostný shon vzniklý po zpěvu andělském), viz výše na str. 27 a 206. – „Sem“: doklady téže formy větné pro přivolávání viz na str. 115.

190 – 201: dramaturgický prostředek k odklizení zavité zápletky, zvaný „deus ex machina“; k jeho vysvětlení zde a ve scéně IX. (v. 423 – 436) srov. str. 57 – 58.

191. „základu“, zde metonymicky = sporu (hudeckého zápasu) o sázku („základ“), cenu pro vítěze.

193. „ste rovní všickní sobě“: těmi slovy anděl jako pravý deus ex machina, nadpřirozený rozhodčí ve sporu vlastními silami soupeřů nedořešitelném (zde arci toliko nedořešeném), rozhoduje, vlastně končí hudební zápas pastýřů. Poselství o rovnosti lidí anděl podle vypravování Lukášova v kap. 2., na kterém je hra založena, nepřináší. Rozhodčí jeho výrok je jistě schválně vysloven obecněji (jako poselství o rovnosti všech před Bohem), než jak by zněl, kdyby se měl týkati jen začínajícího hudebního zápasu mezi pastýři. Nad rovnost nejen pastýřů, ale i všech lidí před Bohem, kterou skladatel dále (ve v. 431 – 432) hlásá, jest mu jako věřícímu křesťanovi arci „větší věcí“ (v. 194) narození Páně, počátek vykupitelského díla, které mělo jednou (na skonání světa) udělati ze země království boží a (při t. ř. soukromém i obecném soudu) přiněsti spásu lidstvu obtíženému prvotním hříchem a jeho následky. Jako křesťan, který si musel nějak srovnati rovnost všech lidí před Bohem se skutečnou jejich nerovností v životě, jistě se smířil s tím, co bylo, nevzdává se víry v to, co bude. Ale je příznačné, že se odvažuje otázku, komu se Ježíš narodil, udělati předmětem sporu, v kterém na konec s původního stano-

viště musí ustoupiti nejen pastýři, ale i králové, a při tom několi-krátě švihnouti mocné z tohoto světa (v. 274–277, 331–334, 383–396). Dokonce sice pod vlivem vánoční křesťanské idylly dává pastýřům slibovati nově zrozenému Messiášovi dary drobnomalebne líčené a jakoby vzaté z rozkošných nizozemských zátiší, ale nedbá se zmíniti o stkvělých darech, které přinášeli králové, ač to proti darům pastýřů byl motiv daný Písmem (Matoušovým evangeliem 2, 11) a zachovávaný celou dramaturgickou tradicí (jeho Melichar se jen Ježíšovi „poddává“ 263 a jeho Baltazar mu toliko „své srdce daruje“ 266). Jeho srdce sice náleželo všem, ale předem ubohým – zcela po křesťansku. Ušlechtilost tohoto křesťanství je viděti z toho, co jeho Kristus ústy andělovými žádá od těch, kdo chtějí s ním míti podíl v nebi: „ode všech čistotné srdce“ 434, a snad i z toho, že v celé skladbě není ani stopy ostře konfessivní a církevní, ač k tomu byla příležitost (na př. ke zmínce o neposkvřněném početí Panny Marie uznávaném již od XII. století, třebaš teprv Piem IX. prohlášeném za dogma, o jejím neporušeném panenství, o víře v svatou církev obecnou, t. j. v církev římsko-katolickou) a ač skladatel žil na půdě plně tajných evangelíků.

194–199. parafrase Lukáše 2, 10–11; k pouhému biblickému „vám“ přidáno však „pastýřům“ a tím lépe připraveno stanovisko pastýřů ve sporu o Krista.

200–201: to není v andělově poselství u Lukáše, nýbrž je vzato z Kristovy paraboly o něm samém mluvící v evangeliu Janově 10, 11: „Já jsem ten pastýř dobrý. Dobrý pastýř duši svou pokládá za ovce.“

202–204. z Lukáše 2, 15, ale jistě ne přímo; srov. zde str. 8. Překlad uvedeného verše Lukášova v naší hře je odchylný od překladu v bibli benátské 1506, norimberské 1540, Melantrichově 1577, kralické ba i jezuitské svatováclavské 1677, kde verš ten zní: „Podme až do Betléma a vizme to slovo, jenž se stalo, které Pán okázal nám.“ Slova ta byla nepochybně zpívána; jsou arci v prose; v otisku – s nepatrnou úchylkou – ponecháno rozdělení v řádky, jaké je v rukopise.

204. „ješto je“ = které.

209–210: k rýmové dvojici „hbítě“ || „dítě“ srov. str. 115.

210. „hyn“ = tam; „zdá mi s'“ (též 306) = zdá se mi (doklady z Kozmanecia a Kadlinského viz na str. 72).

211. „na mou přísou“ z výrazu „na mú dušu, přísahu“ (= přísahám) skleslo v zaříkací citoslovce.

217 – 224. snad zpěv neb recitativ; o tom srov. str. 8, p. 3.

220 a n. K historii motivu: dary pastýřů Ježíškovi srov. str. 42 – 52, o vergiliovském rázu, jež podání tohoto motivu zde má, str. 40 – 41 a n., o rozdílu mezi líčením sázek ve scéně Ia a darů v této scéně IV. str. 41 – 42. Jak bylo scénicky představeno obětování darů, nelze říci. Do jisté míry to záleželo na tom, jak byla provedena scéna jesličková; o tom srov. str. 204 a n. Není nemožné, že si musela i tu fantasie leccos domýšleti. Podle tradice při scéně tříkrálové přijímal dary sv. Josef. Tím ovšem není řečeno, že by se naši pastýři (srovn. proslov Tityrův a Pindarův) obraceli přímo k němu a ne, jak myslím, k Madonně.

221. „sprostáků“ (proti šlechtě, „urozeným“) = neurozených, prostých lidí.

222. „tvého dvoru sedláků“, srov. 297, „my [pastýři] jeho sedláci“: obraz pochopitelný v dobách poddanství, kdy lid selský byl robotou povinen panskému dvoru a dávkami a poplatky panskému důchodu; o celé té metaforické oblasti viz str. 122 – 123, k rýmové dvojici v. 221 – 222 str. 115.

223 – 224: lidové pojetí darů proti vyššímu králů (kteří si nežadají nic v oplátku) a Kristovu („čistotné srdce“ je podmínkou spasení).

226 a 247. „tobolku“ = pastuší torbu; srov. „trochu cukru z toboly“ (dárek slibovaný Ježíškovi v kolední písni zapsané Jiřím Ev. Košetickým, ČL. IX. 203); „toboly“ mají i pastýři v rosické hře o narození Páně (Jul. Feifalik, Volksschauspiele aus Mähren 52).

227 – 228: srov. poznámku k v. 177 – 178.

230. „oplivala“ = plila si na ruce.

233. „Dívej“ = Hleď; srov. doklady na „podívej“, „podívejte“ (z Raise) u J. Gebauera, Histor. mluvn. jaz. čes. IV (vyd. Fr. Trávníček) 226.

235. „plucar“ = baňatá kamenná nádoba.

245. „neklekce“: v starém vejci vyschne bílek a seschne se žloutek, seschlý žloutek při pohybu vejcem naráží na skořápku

a zvuk takto vznikající se vyjadřuje onomatopoickým slovesem „klektati“: „vejce klekce“.

250. „po nich kalánsky hlídalo“ = po nich vesele (nebojácně, statečně a dobře) vykonávalo úřad strážce stáda (t. j. věřících).

Dva jiné výklady, na které by se tu snad mohlo pomýšleti, pokládám za nemožné. Verš 250. nemůže míti významu: „na ně zamilovaně se dívalo“. Tomu vadí jednak to, že by pak bylo ve v. 249 – 250 nemožné hysteron proteron, jednak to, že by mášlo užití iterativního slovesa „hlédati“ jen ve smyslu durativního „hleděti“ a jednak konečně i to, že by se tu význam příslovce „kalánsky“ musil vykládati přenesením z oblasti vztahů erotických. Podobně výklad, že v. 250 znamená: „po nich hezky vyhlíželo“, by sice dobře mohl operovati významovým odstínem slova „galant“, dosvědčeným tím, co z historie tohoto slova víme, ale ztroskotal by se o to, že se u slovesa „hlédati“ nesetřel iterativní význam do té míry, aby mohlo znamenati durativní pojem slovesný „míti vzezření“ (slovesa „vyhlížeti“, pův. „vyhlézěti“, k tomuto významu pomohlo německé „aussehen“), a že tento význam u něho vskutku také jinak není dosvědčen (u Jana Ign. Libertina v tomto významu je právě již – asi vlivem německé předlohy, kterou překládá – sloveso „vyhlížeti“: „Nemá broukati, jestli mu dobrá karta nejde, a zamouřeně vyhlížeti, neb to bývá začátek sváru a vády“, „Mravné a spravné jednání o mladeře cvičení a vychování“, 1715, u Č. Zírta, „Navedení mladistvého věku ku poctivým mravům“ ve sbírce „Osení“ č. 46, str. 57).

Slovo „kalán“ (tak v dokladech XVII. a prvé poloviny XVIII. století), později „galán“, je původem francouzské „galant“ (Ernst Gamillscheg, Etym. Wörterbuch der franz. Sprache s. v.). Slovo to francouzské má z původního smyslu, asi „veselý“ (v platnosti přídavného jména), „veselý chlapík“ (v platnosti substantiva), bohatý a kulturně historicky zajímavý a důležitý rozrod významový jak směrem k zlému smyslu, tak i k dobrému (o tom Ferd. Brunot, Histoire de la langue française des origines à 1900, III. 237 – 240). K nám slovo to přešlo prostředím (jiho)německým. Podle „Deutsches Wörterbuch“ bratří Grimmů (s. v. „galan“ a hlavně „gala“) Němcům slovo „galan“ zprostředkoval nejspíš dvůr

rakouských Habsburků; odtud se mohlo arci zcela dobře dostat i do jazyka českého.

V slovníku tom se pomýšlí na španělské „galán“ jako na předlohu slova německého (a na italské neb španělské, spíše prý však španělské „gala“ jako na předlohu německého). To by se sice dobře hodilo k faktu, že na dvoře rakouských Habsburků v XVI. a XVII. století vládl španělský mrav, mohlo by to vysvětlovati, že se dříve (podle dokladů snesených v témž slovníku) v němčině vyskytuje tvar „galan“ a „galanisieren“ = franc. „galantiser“ (r. 1611 u hudebníka a skladatele Mik. Zangia, který tehdy byl na dvoře pražském v službách Rudolfa II.) než tvar „galant“ (v platnosti adj., řídčeji subst., teprve asi od r. 1670 za starší „alamodisch“ = „à la mode de la Cour“, zcela patrně vlivem francouzského dvora; doklad „galand“ z Henischova „Thesauru linguae et sapientiae Germanicae“ 1616 je označen jako slovo flámské a vzat je tu z „Etymologika“ flámského tiskaře, korektora a spisovatele Cornelia Kiliana 1599, 1605), a mělo by to obdobu v tom, že se později do německého jazyka dostává stejnojmenné starofrancouzské slovo „gale“ (radost) rovněž tak ne přímo, nýbrž prostřednictvím cizím, ve tvaru „gala“, ba že se toto slovo v témž tvaru z italštiny dostává zpět do jazyka francouzského (Gamillscheg s. v. „gala“).

Ale nejpevnější – aspoň zatím – není domněnka o španělském prostřednictví při přechodu francouzského slova do němčiny (a do češtiny). Nevíme, kdy franc. „galant“ bylo přejato do španělštiny, a *-t* na konci slova *-nt* ve výslovnosti francouzské zmizelo již v XVI. století tak, že psané „galant“, vyslovované „galán“, mohlo býti přejato v tvaru „galan“. Aspoň na pozdější odstíny významové německého „galant“ měl vliv vývoj slova francouzského.

V českých odvozeninách adj. „kalánský“ a adv. „kalánsky“ mohla arci souhláska *t* zmizeti ze skupiny *-ntsk-*, jak toho jsou i jiné příklady (na př. u Libertina v uv. sp. D9^b „muzikanský“: „jestlí ale na naký nástroj Muzykanfky hraje, nemá vzdycky štemovátí“).

Nejstarší český nějaký doklad slova „kalán“ mohl by se skrývati pod třemi místy Wintrovy povídky „Rozina sebranec“, v níž jádro děje spadá do r. 1612 a n.: „svádivá, lákavá i laskavá

slova mladého člověka [jakéhosi „pražského šviháka“, „mládka dobrodružného“ a „pěkně oblečeného“] ... vehnala zoufalé holčici [Rozině opuštěné milencem Vlachem] do hlavy tyto myšlenky...: „Tenhle kalán jako všickni jiní, ... já osudkem božím slepě padla jsem do rukou jednomu z darebného mužského pohlaví, teď osudkem božím slepě žene se mi do rukou jiný z toho darebného pohlaví, ... já zabiju toho...“ (Z. Wintra Sebrané spisy VIII, 106); jak víme však z povídky, ten „kalán utekl“, sotva jej i Rozinu pobřežní vytáhli z vody (t. 109); „od svodnice vyběhli veselí kaláni s ženami“ (t. 109). Je-li užití slova „kalán“ na těchto místech podloženo nějakým současným archivním dokladem, jak u Wintra bývá, byl by to patrně doklad s významem arci z původního již odvozeným: „hýsek mající se chtivě k ženám“. Tento příhanný smysl je dále ještě v českém překladu „Rezpečné cesty do nebeského ráje“ od kapucína Alexia de Segala, vyšlém r. 1718: „kalán mnohý zaslepený láskou“ (cit. Č. Zíbrt, Jak se kdy v Čechách tancovalo 250), u J. Jos. Božana v „Slavíčku rajském“ 1719 v písních „Rozškleb se, tlamo pekelná“: (fracimor) „k službám svým mají kalány“ (t. 759) a „Proč, ach proč v tom oudolí“: (mezi radostmi nebeskými je prý také ta, že si svatí vykládají, co přetrpěli; a tak vypravuje) „tato panna, jak kalána násilného přemohla, ona, jak si v ony časy na hustou poušť pomohla“, pak u Štěpána Náchodského (v 1. pol. XVIII. stol.): „ta panenka ... již krom očí špehýrku, již celé okno na kalány otvírati bude“ (u Jar. Vlčka, Dějiny č. literatury II, 1, 28). Výraz „galanizování“ asi v tomto smyslu užitý uvádí Č. Zíbrt, Poctivé mravy... 49, z nějakého kazatele XVIII. stol., snad Fab. Veselého. Tu je příhanný smysl dán již samým moralistním poměrem původců k světské lásce... Ten příhanný smysl se však zjemňuje ve smysl: „milenc“. Zejména u slov „galanka“, „galanečka“ se příhanný smysl ztratil nadobro.

Nejstarší snad doklad slova „kalán“ bez příhanného smyslu ve významu „milovník“, „nápadník“ je u Mik. Dačického z Heslova (Paměti II. 221 u Kotta, Příspěvky II) k r. 1623 v glosse, kterou provází záznam o sňatku Němce, katolíka a cizince v službách císařských s domácí šlechtičnou, evangeličkou: „Několik tu českých kalánů osočeno“, kde Dačický patrně odsuzuje, že dána

přednost cizinci a katolíku v službách protireformačních před domácími nápadníky a jistě by proto domácí nápadníky neoznačil slovem příhanným.

Bližší původnímu významu slova „galant“ = „veselý chlapík“ jsou doklady adj. „kalantský“ a adv. „kalantsky“ v „Komedii o turecké vojně“ z poslední čtvrti XVIII. stol. (A. Podlaha, IV. díl sborníku Ev. Jiř. Košetického, Sborník Histor. kroužku XXV. 24): [kdo se dá naverbovati,]

víc robotovat nebude,
kalantský život povede.
Když se bude chtítí práti,
každý se ho bude báti,
bude moct v hospodě skákat,
kalantsky korbelem klepat.

Vedou ovšem k tvaru „kalant“ jako základu. Jsou, trvám, blízky adv. „kalánský“ z naší hry, v jejímž kontextu se představa „veselí“ míjí s představou „nebojácnosti“, „statečnosti“ (také franc. „galant“ má v XVI. stol. mimo jiné podle dokladů Brunotem snesených význam „vaillant“, „statečný“).

Ještě jiný odstín významový je v písni od Doubravníka (na Moravě), kterou „vychvalují přechoasto ne bez ironie chasníka neb děvů“:

Martínek je hezké,	Nanynka je hezká,
což je galánské!	což je galánská!
Má botky na šupavo,	Má čepeček s krajkama,
aby mu to necupalo,	podvázané s pentlama,
což je galánské!	což je galánská!

(Sušil, Nár. písně mor. 561, cit. Fr. Bartošem v Dial. slovn. mor.) a v písni „žnecké“ z Jimramova:

Pan adjunkt jimrovskej,
což von je galanskej...
von má klobouk novej,
pentlou lemovanej...,

a to bohatě od své paní (Fr. Bartoš, Nové nár. písně mor. 1882, 133, cit. v Kottově Slovníku). Druhá (vzor první) souvisí s hodně starou tradicí „dožatých“ na panství jimramovském, srovn. i jinou „žneckou“ z Jimramova (u Bartoše t. 132):

Náš milostpán hezkej dvořák,
 von má jedny žence pořád...
 Milostpaní hodná dvořka,
 nosí pentle u fěrtoška.

Význam „vystrojený“ v těchto dokladech předpokládá vzestup slova „galant“ do sfér dvorských na označení toho, co je lidsky a dvorský slušné. Tento vzestup se udál ve Francii v XVII. stol.

Jiný odstín významový, ale s tímž vzestupem slova „galant“ souvislicí, znám z Menčíkových „Příspěvků k dějinám českého divadla“ 108. Tu se k r. 1656 zaznamenává, že „dne 30. ledna byl kardinál Harrach s nejv. purkrabím na (galante) komedii“, podle souvislosti v jezuitské kolleji u sv. Klimenta na Starém městě pražském; „předmluva skládala se ze samých figur; děj byl »jak Bůh z lásky lidi pozdvihl z pádu a člověk se stal jako král Šalomoun«. Menčík zprávu tu má z dopisu kard. Harracha, nejspíš německého. Je-li zpráva ta vskutku z listu německého, jak se domnívám, byl by to nejstarší německý doklad této jazykové výpůjčky. Význam tu: „hezký“ (jak to bývá nebo má býti při všem, co je na – francouzském – panovnickém dvoře, nebo co si tento dvůr bere za vzor). V tomto smyslu „galantní“ (t. j. podle francouzského vkusu hezké) jsou v dosti četných o něco později začínajících německých dokladech snesených v slovníku bratří Grimmů nejen básně a výmluvnost, ale i věda, na př. ethika, ba „galantní“ (t. j. vkusně řečníci) jsou i kazatelé.

252. „zemanstvo“ = nižší šlechta; zde proti „panstvu“, jímž míněni tři králové, snad jejich průvod; drobná šlechta hledávala zaopatření u dvorů panovnických a velmožů. O tom, zda vskutku takový průvod vystoupil, srov. zde str. 206 a n.

255. „Laeti Betlehem“ = Vesele do Betlema..., počátek latinského zpěvu tří králů, neznámého mi jak z her se scénou tříkrálovou, tak z bohoslužby i ze sbírek latinských hymnů. Srov. str. 7 p. 3.

268. Není nemožné, že verš ten recitovali nebo zpívali všichni tři králové společně; o tom viz str. 9 p. 1; „mátí“ = matkou.

276 – 277.: srov. pozn. k v. 141 – 144.

278 – 298.: společný zpěv pastýřů, o němž viz str. 9 a 65;

„raduj-radujme se“: pro vyplnění verše opakován kus slova, jak nezřídka bývá v lidových písních; srov. i doklady ze Šteyra a Božana zde na str. 113.

282. „outličký“, jiný doklad na str. 115.

285. „v tykytě“: tykyta (dykyta) u nás již v 1. polovině XVI. stol. známá hedvábná látka tkaná z vyvařeného hedvábí, obvykle jednobarevná, zde asi lehčí (proti těžší staré „tuplykytě“). O napodobení dvojverší 285 a 287 Holanem a dále Božanem viz str. 115.

289 – 290.: K rýmové dvojici srov. v. 377 – 378 a str. 114.

292 – 294.: K rýmové dvojici srov. str. 115.

296. „dvořáci“ = dvorští sluhové: srov. 356. „jeho dvoru čeládka“, k obrazu pak str. 122 – 123.

297. „sedláci“: viz poznámku k v. 222.

304. „lůže“ = lože; k celému výrazu paralely na str. 124.

306. „Zdá mi s'“: viz pozn. k v. 210.

307. a 364. „dvorstvo“ = dvořanstvo (jinak v písni k sv. Václavu: „nebeskét jest dvorstvo krásné“, kde je význam: služba a tedy život při dvoře nebeského krále); k obrazu srov. str. 122 – 123.

315 – 316. podle Jana 1, 9: „tentot byl to pravé světlo, kteréž osvěcuje každého člověka přicházejícího na svět.“

323 – 326. společná píseň pastýřů, 1. a 6. (podle textu v Božanově „Slavíčku rajském“ 52) sloha oblíbené vánoční písně vyskytující se již v kancionále podobojích „Kněze Václava Miřínského Písně staré gruntovní a velmi utěšené“ z r. 1522.

333 – 334. se vztahem k židovskému králi Herodesovi, který podle 2. kapitoly evangelia Matoušova dal pobíti všechny děti v Betlemě a okolí, do dvou let věku, aby se zbavil „krále židovského“ v Betlemě narozeného. To, že se Spasitel narodil v noci, vykládá tedy Tityrus jako účelné zařízení Prozřetelnosti, chtějí zameziti zločinný úmysl Herodesův proti božskému němluvněti. Takovéto výklady, odpovědi to na rozličné „svatovšetečné otázky“, byly charakteristické pro staré theologické myšlení a dávají i v naší hře zbraň do rukou obou sporných stran. – „Potentátové“ = panovníci; týž rým u Božana, srov. str. 114.

336 – 347. společná píseň pastýřů; 4. (podle Božanova „Slavíčka rajského“ 42) sloha vánoční písně „Nastal nám den veselý

z rodu královského“, otištěné po prvé v uvedeném kancionále Miřinského r. 1522; odchylka naší hry od Božanova textu: 334. „nám“ místo „jest“.

342. „mládence“ = dítě mužského pohlaví.

347. „z rodu královského“, Davidova, podle evang. Matoušova 1, 6 – 16.

348. „král králův“ ze Zjevení 17, 14, srov. 1, 5.

353. „pastýřem jej anjel pravil“: ve v. 200, srov. však poznámku k tomuto verši.

355 – 358. společný zpěv pastýřů, 6. (podle Božanova „Slavička rajského“ 58) sloha písně „Den božího narození“, známé již z Šípařova „Českého dekakordu“ 1642, I. 50 (většinou otisku Sessiova „Kancionálu“ 1631) a ze Šteyrova „Kancionálu“ 75. – Ke dvojverší 355 – 356 a jeho obrazu srov. zde str. 122 – 123.

363 – 366. Kašpar se mrzí, že pastýři mluví tak, jako by Ježíš neměl s sebou jiného nebeského dvořanstva, ač přece (arci již před příchodem tří králů a latinsky, srov. v. 187) svým zpěvem oslavovalo jeho narození. – „Spívají“ přísudek k podmětu vyjádřenému hromadným jménem „komonstvo“, jež má samo smysl množného čísla. – „Anjelské komonstvo“ = družina skládající se z andělů; výraz pocházející z dob, kdy panovník měl k službám vojenským družinu podle staršího způsobu válčení jízdní (z ní se vyvinula šlechta). K rýmové dvojici 364 || 366 srov. str. 113.

371 – 374. Tomu dělení dávám přednost před jiným možným: „... můžem míti, kterého... pochopiti: jaký...“, hledě k tomu, že v. 371 a n. jsou ohlasem hymnu „Quem terra, pontus, aethera“ (o tom str. 116 – 117). „Pochopiti“ ve v. 372 = obsáhnouti. „Volný“ ve v. 374 = dosti prostraný.

375 – 378. Pindarus tu nevyzývá k společnému veselí i krále, nýbrž jen pastýře.

378. „Beránek“ = Ježíš Kristus podle křesťanské symboliky.

380. „hvězdu“, která „mudrcům od východu“ (= třem králům) zvěstovala narození „krále judského“ (Messiáše) a dovedla je do Betlema (podle evang. Matoušova 2).

383 – 394. Důvod, který tu Tityrus uvádí pro thesi pastýřů, že Messiáš je jejich, je založen na srovnání biblických dat o klanění pastýřů (v noci po narození Páně podle Lukáše 2) a o pří-

chodu „mudrců od východu“ (patrně pozdějším, podle Matouše 2). Podle staré tradice se narodil Ježíš o půlnoci.

387–388. přísloví jinak neznámé, smyslem však podobné k známému přísloví, jehož variant Rescheliův z r. 1561: „Kdo se prvé do mlýna uteče, tent také prvé smele“ podává doklad pro neobvyklý nyní význam slovesa „utéci se“ = přispíšiti si ve v. 387.

395–396. Smysl: Zním dobře panský obyčej, co se týče doby, kdy uléhají: páni chodívají spat, když už pastýři jsou dávno vzhůru a chystají se ke snídani. „Bejvá pastuší snídani“ = bývá ráno. Doba se často určuje podle toho, co v ní pravidelně lidé dělají. České doklady takové s příslovečným určením v plurále (k jitřniem..., v kopačky, ve mšě... atd.) viz u J. Gebauera, *Histor. mluvnice jaz. čes. IV. Skladba*, vyd. Fr. Trávníček, 109 a n.

K v. **397** až **402** srov. zde str. 67 p. 2.

399. „Kosy“ = souhvězdí Orion; „Hůl“ nejspíš tak řečený „kyj“ v pravé ruce Orionu. Východ a západ Kos bývá určením doby v lidových písních, srov. zde str. 67 p. 2.

400. „Kuřátka“ = souhvězdí Plejady, které Řekům, vycházejíc na nebe prostřed května, znamenalo počátek žní a zapadající koncem října, počátek deště a doby vhodné k setí.

401. „Vúz“ = souhvězdí Velkého Medvěda.

402. „Voje“ = oj, část vozu, zde souhvězdí Vozu. – Oj Vozu, jak mne laskavě poučil kol. Boh. Kladivo z české techniky brněnské, k ránu bývá u nás „obrácena dolů“ na podzim. S tím by tedy souhlasilo „zacházení“ Kuřátek, ne však „vycházení“ Kos a Hole (Oriona); to s oběma prvými jevy nemůže býti současné.

403–404 ohlas počátku písně ve v. 278 a n.

408. „jenž“ = jež.

411. „říci“ = nazvati.

421–422. tím, že si zvolil tak chudou matku, že se musil naroditi v chlévě, je pánem jen potud, že panuje nad volem, a králem jen potud, že kraluje nad oslem.

424. „více hádat“ = dále se hádati.

426. Veršem tím se bezděky skladatel stýká s verši 2389 až 2390 staročeské větší legendy o sv. Kateřině:

jenž jest nad vši věcí pánem,
mimoň [= nad nějž] mocnějšieho nenie.

429—430. Podle Luk. 1, 52 (z Mariiny písně, podle překladu v bibli Svatováclavské): „Sedil mocné z stolice a povýšil ponížených“, to pak podle Žalmu 147, 6.

434. „čistotné srdce“; k výkladu srov. str. 63—64, 125—126. Pozdější obdoba u Hugolina Gavloviče („Valaská škola“ II. „noty“ 1. „případek“):

Čisté srdce oblibuje, v nem chce místo mati,
nechcej, krem Boha, iného do srdca pustiti!

435. „Tak“ = Budete-li míti čistotné srdce.

Verši **435—436**, nejspíše však již verši od **425** nebo **427** počínaje, se obrací anděl k divákům.

437—442, společný zpěv pastýřů a králů, jsou poslední slohou písně „Tři kráři znamenali“ (v Božanově „Slavičku rajském“ 84—85), známé již z katolického „Kancionálu“ Jana Rozenpluta ze Švarcenbachu 1601.

443—456. Verše patrně předním z provozovatelů hry říkané. — „Petitio“ = prosba. Podobnou prosbu obsahuje „Epilogus“ (závěr) „Aktu pobožného o narození syna božího pána našeho Ježíše Krista“ od Václava F. Kozmanecia a jí vlastně již končí tato hra sama, když Josef, chystající se s Marií a Ježíškem utéci do Egypta, obrací se k obecenstvu s verši:

My nyní půjdem od vás
a přátelsky prosíme vás,
že nás na cestu fedrovat
nebudete si stěžovat,

podobnou prosbou se končil již „Sedlský masopust“ z r. 1588 atd., srov. zde str. 16 a n.

Prosby takové, na závěr přednášené, vešly v obyčej, když se her bohoslužebného původu a náboženského obsahu vůbec ujal světský živel, předem zákovstvo, vždy nějakého přilepšení potřebné neb aspoň jeho potřebnost neodbytně namlouvající.

444. „fedrujte nás“ (z německého fördern) = přispějte nám. Prosba o „fedrování“ byla patrně obvyklou formou zákovské žebroty; srov. doklady zde na str. 16 a v pozn. k v. 443—456.

445. „piva starého“ = vyleželého a dobrého, ne nějaké mladinky nebo patok. Zcela podobně se prosbou končí kolední

píseň „Vyrval beran velkou bradu“ (A. Podlaha, Čtvrtý díl rukopisného sborníku Jiř. Ev. Košetického, Sborník Hist. kroužku XXV. 50):

Tato koleda jestiť složena
na štědrý večer měsíce března.
Nuž, milý Vávro, jestiť za právo,
abys nám dal na hořké pivo

(sloha 18., předposlední).

448. „zmaloval“ = pomaloval.

449. „vyložte se s krošem českým“, jako nějaký kupec na krám se svým zbožím; groš český tehdy = 3 krejcary, ale hodnota byla mnohonásobně větší než potomních a nynějších 6 h.

450. „krejcarem polským“: patrně nebyl u nás vzácným penízem v době a na místě, s nimiž souvisí vznik naší hry; srov. o tom výklad zde na str. 93.

456. „buď bez toho“ – žakovský vtip, který bych parafrasoval slovy: ... řekni si: „Co tam, to tam, už to vlček zham!“ Ve vtipu tom je snad drobet tradice, srov. zde str. 17.

„Finis coronat opus“ (doslovně: Konec zdobí dílo), přísloví vzaté z „Metamorfos“ římského básníka Ovidia; je pouhý přípisek, jakými svou radost z dokončení práce projevovali písaři.
